

TOLNAI VILMOS¹

A régi büntetőjog néhány nyelvi maradványa²

„A régi igazságszolgáltatás felfogása az volt, hogy a büntetés főfeladata a bűnt megtorolni és másokat a bűntől elrettenteni; innen van a mi szemünkben az az aránytalanság, mely a bűn, s a büntetés közt volt; innen van azonban az a mély hatás is, melyet a köztudatra tett, s mely a nyelvben is erős nyomot hagyott. A nyomozás módjai, a büntetések nevei rettenetességeikkel az igazságszolgáltatás eljárásának műszavait belevitték a köznyelvbe, s emlékei még ma is megvannak [...] Beleborzadunk, ha a főbenjáró vétségekben alkalmazható kínvallatás: tortúra neveit és fokozatait olvassuk, melyek a XVIII. században már nagyon is szelídek az előbbi időkhöz képest. Bodó Mátyás könyvében³ [...] a következőképpen sorolja fel őket [...]: A kínzás fokozatainak rendje és nevei: 1. fok A bíró fenyegetései és ijesztései. 2. fok A hóhér fenyegetései és kegyetlen mozdulatai. 3. fok A levetkőztetett, mezítelen és megkötözött vádlottnak megmutatják, eléje rakják és előkészítik az eszközöket, melyek a kínzás végrehajtására ki vannak szemelve; a tüzet meggyújtják, s az eszközöket szinte már a testéhez értetik. 4. fok A kezek és ujjak ízületeinek szoros zsineggel való összekötése és kemény szorítása. 5. fok A létrán való feszítés, a tagoknak és ízületeknek hirtelen nyújtása és szétvo-

¹ Tolnai Vilmos (1870–1937) nyelvész, irodalomtörténész, a Magyar Tudományos Akadémia levelező (1908), majd rendes tagja (1934), a pécsi Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem professzora (1925).

² E címmel jelent meg a Magyar Nyelv című folyóirat 1913. májusi, júniusi és szeptemberi számaiban a magyar nyelvtudomány jeles alakjának, Tolnai Vilmosnak a tollából egy tanulmányosorozat. Ez olyan kifejezéseket gyűjtött össze és magyarázott, amelyek az emberek életét olykor legmélyebben érintő jogág területéről származtak, s jelentős részük nyelvünkben meggyökeresedve a mai napig használatos anélkül, hogy kimondójuk tudná annak eredeti jelentését. Mivel ez az évszázados munka a mai napig megállja a helyét, így talán nem érdektelen – annak rövidített, a mai írásmód szerinti – újraközlése. A cikket rövidítette és jegyzetekkel ellátta Nánási László.

³ Bodó Mátyás (XVIII. század) Gömör vármegye táblabírája 1751-ben Pozsonyban adta ki a „Jurisprudentia criminalis secundum praxim et constitutiones hungaricas in partes duas divisa. Cujus pars prior, jus et processum criminalem publica delicta et malefactores, modumque contra eos procedendi, in genere; pars posterior, crimina publica et privata eorumque poenam et modum puniendi in specis exponit” (Büntető jogtudomány a magyar eljárás és törvények szerint két részben. Az első rész magyarázza a büntetőjogot és az eljárást, a köztörvényes bűncselekményeket és bűnözőket, és hogy ezek ellen általában hogyan kell eljárni. A második rész pedig a köz- és magánvétségeket, ezek büntetését és a büntetés mikéntjét egyenként magyarázza) című munkát, amely több évtizedig meghatározta a hazai joggyakorlatot.

nása. 6. fok Tüzes vassal való érintés és pörkölés. 7. fok Az ujjak erős szorítása és éles vassal való bőkdése vagy szúrása, a körmök alá vagy fölé. 8. fok A test pörkölése égő gyertyával vagy szurokfáklyával, vagy meggyújtott szalmával. 9. fok A haját a fej búbján leborotválták, a bőrt is kevésbé felkaparják és lassanként jeges vizet csöpögtetnek rá. 10. fok Égő kénnel vagy szurokkal való pörkölés. (Más források szerint égő kén és szurok csöpögtetése.) 11. fok A lábszárnak szorítása homorú és belül csúcsokkal ellátott készülékkel, melyet közönségesen spanyol csizmának [hívnak] [...]

A bűnnel gyanús embert elfogták, többnyire rögtön vasra verték, s rendszerint hosszabb-rövidebb ideig börtönben tartották, míg végre a kihallgatásra, vattatásra került a sor. Ebből a körből valók a következő kifejezések.

1. Ma egészen közkeletű szó a *lebilincsel*: lebilincselő nyájasság, lebilincselő előadás, a leány szép szeme bilincsbé veri az ifjú szívét. Tulajdonképpen a rabnak kezére vertek bilincset, őt bilincselték le. Jelentésben rokon vele a békó, csakhogy ez csupán a lábra vert vasat jelenti, s valószínű, hogy eredetileg csak a lábas jószág lábára tett nyugót jelentette [...] Bilincs és békó együttes neve vas (v. ö. megvasal), s áll a kéz és láb szárára lakatolt vagy szögecselt perecből és láncból, melynek súlyát a bűn foka szerint külön meghatározták: a kétfontostól⁴ a 68 fontosig, sőt még nehezebbel is sújtották az elítéltet; a perecen és láncon kívül kövek és vasgolyók szaporították a súlyt. Természetesen nemcsak az elfogott, de ki nem hallgatott gyanús egyént verték vasba, hanem főképp az elítéltet a börtön-, tömlőcbüntetés súlyosbításául.

2. A *körömszakadtáig tagad* kifejezés [...] a kínvallatás egyik eszközéből, a körömszorítóból [ered] [...] Van még egy hasonló kifejezésünk: körme szakadtáig dolgozik. Ez nem magyarázható innen, hanem abból, hogy aki sok durva kézimunkát végez, annak a körme repedezik, szakadozik [...]. A körömszorítóval való vattatásra vihető vissza ez a kifejezés is: kistrófolni valakiből valamit, minthogy az eszköz srófra⁵ járt, kistrófolni lehet valakiből választ, nyilatkozatot, ígéretet, sőt pénzt is.

3. Ha valaki makacsul tagad vagy valami dologban egyáltalán nem akar nyilatkozni és hallgat, ha a vonakodót cselekvésre akarjuk kényszeríteni, akkor még ma is azzal fenyegetőzünk: *majd verék óntüskét a körme alá*, azaz: kényszerítő érvekkel feleletre, tette szorítom. Ennek az ősrégi vattató módnak még a XVIII. században is megvolt a divatja, amint az előbb idézett [...] fokozatok mutatják.

⁴ A régi Magyarországon használt súlyegység tájanként, városanként eltért, egy font kb. negyven-hatvan dekagramm volt.

⁵ Csavar.

4. Érdekes dolgot *feszült figyelemmel* szoktunk hallgatni; egy kedves népies jókívánság ez: feszülj meg! Úgyszintén erős visszautasításképpen gyakran halljuk: ha megfeszülsz, se kapsz belőle. Ezek a Bodó-féle sorozat ötödik fokozatának felelnek meg. A kínzóeszköz régi magyar neve: baksa = bakocskák, fiatal bak [...] A Constitutio Theresiana⁶ szövegben és rajzban pontosan bemutatja az eszközt és a vele való kínzás eljárását [...] A vádlottat egy körülbelül 45 fok ferdeségű létrára fektetik, hátrakötött kezét a létra egyik fokához erősítik, lábát pedig a létra alján lévő motollán⁷ járó kötéllel lassan lefelé húzzák úgy, hogy testének minden izma, íze és csuklója nekinyúlik és feszül. Súlyosabb esetben, ha tudniillik ekkor sem vallana, feszítés közben kétoldalt még pörkölték is.

5. Hallgatag, titkolódzó és kevészavú emberre mondjuk: *fogóval vagy harapófogóval, vagy tüzes fogóval sem veszel ki belőle egy szót is!* [...] Mint vallatószerkezet, a fogót sem a mi XVIII. századi büntetőjogunk, sem a Constitutio Theresiana nem ismeri, csak mint büntetés-súlyosbítást, t. i. a vesztőhelyre hurcolt elítéltet útközben többször tüzes fogóval csipdesték [...]

6. Ha az embernek valami nagyon kellemetlen kötelessége van, amitől menekülni egyáltalában nem lehet vagy ha cselekvési szabadságát mindenféle kényszerrel korlátozzák, akkor szoktuk mondani: *ez valósággal spanyolcsizma*. Eredetileg ez a csizma nem is csizma, ahogy az ember a szó után hinné, hanem [...] lábszárborító. Két homorú, belül tompa csúcsokkal kivert csatornaszerű vas, melyet ráillesztettek a vádlott lába szárára, s aztán csavarral lassanként összeszorították úgy, hogy a tompa csúcsok kivált sípcsontját, melyre az ember amúgy is nagyon kényes, ugyancsak megzúzta [...] Az eszköz spanyol jelzője, mely nemzetközi, mutatja, hogy feltalálása a spanyol inquisitio leleményességét dicséri [...]

7. Ha valamit nagyon várunk, akkor *felcsigázott várakozással* nézünk eléje [...] A csigáz igének e ma is mindenütt használatos jelentései szintén a kínzókamrából veszik eredetüket; a csigázás a vallatásnak egyik legelterjedtebb módja volt. A vádlott kezét hátrakötötték, horgot akasztottak a zsinegbe, mely a kínzókamra mennyezetén lévő csigán át a padlón álló motollának hengerére csavarodott. A motolla forgatásával a zsineg egyre jobban feszült, míg végre a vádlottat hátul kötött kezénél fogva a levegőbe emelte, a test súlya karját a vállcsuklóban kifordította, s ebben a helyzetben kellett a vizsgálóbíró

⁶ Constitutio Criminalis Theresiana: Mária Terézia 1768-ban az osztrák örökös tartományok számára kiadott, büntető anyagi és -eljárás szabályokat meghatározó törvénykönyve. Magyarországon hivatalosan nem lépett hatályba, de rendelkezéseit alkalmazták a bíróságok.

⁷ Forgatható keret.

kérdéseire felelnie. Ha a vádlott nagyon makacs volt, akkor egyet-egyét csavartak a motollán, s összekötött lábára nehezkül még kisebb-nagyobb súlyt is akasztottak [...] Nálunk is nagyon közönséges módja volt a vallatásnak: csigára von, csigán kínoz, csigán sem vall, kicsigázni valakiből valamit, megcsigázni valakit, csigázó és gyertyával csepegtető hóhér [...] A csigáról levett ember természetesen erőtlén, meggyötrött testével semmire sem volt való: el volt csigázva [...]

A vallatást az ítélet, s az ítélet végrehajtása: a felmentés vagy büntetés követte. A büntetésnek főcélja [...] nem az volt, ami ma: elsősorban megelőzés, elhárítás és javítás, hanem megtorlás és elrettentés. Innen a büntetések aránylag kegyetlen kiszabása és a nyilvánosság. A szabadság elvesztése még a legenyhébb fok lett volna, ha nem járult volna hozzá a testnek megfenyítése, de ezt szükségesnek vélték, hisz a test az ördög székhelye és minden gonosz indulat fészke. De fokozta ezt még az erkölcsi büntetés: a nyilvánosság előtt való megszégyenítés, becstelenség, mely főbenjáró bűnök megtorlásakor még a kivégzettnek holttestét is sújtotta.

8. A [...] büntetés súlyosbításának egyik módja: *a böjt*. Az ítéletben kimondották, hogy a börtönbüntetés idejének bizonyos napjain: hetenként egyszer vagy kétszer, a tett elkövetésének évfordulóján [...] a rabot a rendes napi ellátás helyett böjtre fogják; ez pedig abból állott, hogy csak kenyeret és vizet kapott [...] Az, hogy valaki egész büntetését kenyéren és vizen töltsse ki, csak az életfogytig tartó börtönnel sújtott bűnösökre állott [...] például egy 1786-i ítélet úgy rendelkezik, hogy a rab »életfogytáig vizet és egy font kenyeret kapjon« napjában [...] A csak bizonyos számú esztendőre elítéltnek rendszerint módjában állott saját pénzéből, rabmunkájának keresményéből javítani a börtönnek nem nagyon választékos étlapján [...] Aztán meg néha a börtönőrök és porkolábok⁸ is hozzáférhetők voltak, s egy kis »jó szóért« maguk is hoztak egyet-mást a szomszédos szatócstól [...]

9. A testi fenyítések közt első helyen állott a botozás; az elítéltet megcsapták, férfit bottal, pálcával, nőt korbáccsal. Ma is mondjuk: *botozni való, csapni való rossz*. Annak idején igen hamar kijárt ez a fenyítés, még pedig bizonyos mértékek szerint [...] Az 1791:XLIII. törvénycikk 3. §-a szerint egyszerre elszenvendő 100 bot azonos volt a halálbüntetéssel; az 1786. évi július 10-i rendelet szerint 50 bot annyi mint háromévi fogság. Mint súlyosbítás, a botozás a fogházbüntetéshez is járulhatott, s akkor rendszeren egy esztendőre 100 botot szabtak, melyet negyedévi 25 bottal »törlesztettek«

⁸ Rabokat őrző személy.

(1836:XVII. törvénycikk); ilyen negyedévi 25 bot volt szokásban Pest megye területén, ahol ez a szám volt az egyszeri sornak legnagyobb mértéke [...] Innen van ma is az a jámbor óhajtás: *huszonötöt kéne rá vágni* [...] A huszonöt különben igen régi lehetett mint egy sor, mert már a XVII. században több megyében a káromkodást úgy büntették, hogy első ízben 25, másodszor 50, harmadszor 100, negyedszer 300 botot róttak ki, s »ha azon sem tanulna: halállal bűnhődjék«.

10. Bár nem tartozik a büntetések nemei közé, itt emlitem a *meglazsnakol*, *megzsákol*, *megpokrócoz* szavakat, melyek szintén megverést jelentenek [...] Mind a három szóban [...] valamilyen durva szövet az alapszó. Hogy miképpen történik a vele való megverés, azt katonai szolgálatom idejéből tudom. Ha valamelyik föllebbvaló, káplár⁹, szakaszvezető, nagyon kegyetlenül bánt embeivel, akkor a bakák összebeszélve rálestek este, váratlanul pokrócot dobtak a fejére, hogy ne védekezhessék és meg se ismerhessen senkit, aztán Isten igazában elverték; ezt mondták megpokrócozásnak, amelyből kijutott néha még tisztnek is. Ilyennek képzelem a meglazsnakolást és megzsákolást is.

11. A botbüntetés végrehajtása rendszerint egy arra szolgáló padon, a deresen történt, melyen arra való készülék, kapesok vagy szíjak lefoglalták az elítélt kezét, lábát és nyakát, hogy ne hánykolódjék [...] Innen régebb nyelvünkben több szólás: *ráhúzták a deresre; komor mint akit a deresre húztak*. A deres szó eredete kétségtelenül tréfás átvitel a deres lóról. A megszegényítő büntetésnek egyik neme tudniillik egészen a XVIII. század derekáig az is volt, hogy akit káromkodáson vagy más hasonló tiszteletlenségen értek, azt egy-két óra hosszat fából készült lóra vagy számárra ültették, aztán pedig ugyanazon a falovon derekasan meg is csapták [...] Hogy már ezt a falovat is deresnek nevezték, bizonyítja ez a szólás: *megültették vele a derest* [...] Így könnyű volt az átmenet a lóról a padra [...]

Boton kívül lapáttal, lapockával, lapickával, azaz egy külön e célra szolgáló, sokszor díszesen kifaragott, lapátalakú eszközzel is büntettek [...] Így már érthetjük ezt a szólást: »deresen arcul fekve eljárja a lapockás táncot«. A lapocka úgy látszik, a kézműves céheknek volt büntető eszköze. Hasonló szerszám volt a piricsk, pincsik [...] ütésre szolgáló, fogantyúján keskeny, vége felé szélesedő lapos lécs, mellyel pricskeltek, pricskoltak, föl-, megpiricskeltek. A piricsk később a farsangi bohóc kezébe került, majd az élclapok bölcs bolondjainak volt fegyvere [...] és a gúnynak, szatírának jelképévé lett [...] A deres körébe tartozik még ez a szólás is: *lekapták vagy lehúzták a hús*

⁹ Tizedes.

körméről, tudniillik kezét-lábát a deres befogta úgy, hogy védekezni nem tudott [...]

12. Ha sorfalat álló emberek közt kell végigmennünk, akik mind kíváncsi szemmel néznek vagy [...] valamely gyűlésben valakinek sorjában végig kell hallgatnia valamennyi jelenlévő megrovó véleményét, akkor szoktuk mondani: ez valóságos *vesszőfutás* volt, vesszőfutást kellett kiállanom. A vesszőfutás a régi katonai büntetések közé tartozik. Eredetileg lándzsafutás volt a lanzknechtek¹⁰ csapataiban. Az elítéltnak végig kellett mennie két sor lándzsás közt, akik egyenként beléje döfték lándzsájukat, míg holtan össze nem rogyott [...] A lándzsát később vessző helyettesítette. A büntetés akkor is legtöbbször halálos véggel járt; a legszigorúbb esetben az elítéltnak két sorba állított 300 ember közt kellett tízszer föl, s alá futnia, helyesebben mennie. A fejére nemezsüveget tettek, kezét előre kötötték, szájába ólomgolyót vett, hogy fájdalmát »elharaphassa«, így kellett lassú lépéssel a sorok közt végigmennie, miközben a dobok peregetek, hogy jajkiáltása ne hallják [...]

13. Ha az embert ártatlanul gyanúba keverik, nyilvánosan becsületébe gázolnak, anélkül hogy védekezhetnék ellene, akkor mondjuk: *meghurcolják, sok meghurcoltatás éri*. Ez a meghurcolás, régibb szóval meghordozás, igen régi megszégyenítő büntetés. Megvolt keleten, a görögöknél, rómaiaknál, szokott büntetés a középkorban, benne van Szent László törvényében [...] A mai napig is előfordul, mint népies igazságszolgáltatás, s a közmegvetés kifejezője. Annak idején különösen a tolvajok és a feslett erkölcsűek büntetése volt. A lopott holmit a nyakába kötötték, s úgy hajtották végig a helységen; mögötte az éjjeliőr fújta a kürtöt vagy a kisbíró, hajdú verte a dobot, néha még hegedűszóval is kísérték. Előfordult, hogy ez útja közben több, előre megállapított, népes helyen meg is vesszőzték, sőt neki magának is nagy fennszóval kiáltania kellett »így jár az, aki ezt meg ezt teszi!«. A meghurcolás, meghordozás sokszor más, súlyosabb büntetés járuléka is volt, például megelőzte a városból való kiűzetést, meg a kivégzést is [...]

14. A meghurcoláshoz hasonló, s vele gyakran egybekapcsolt megszégyenítő büntetés volt a *pellengérre állítás, a kipellengérezés*, mely ma is a közszégyennek, közmegvetésnek való átadás kifejezésül szolgál. A pellengér, szégyenfa, szégyenoszlop [...] rendszerint a helység legforgalmasabb helyén állott: a piacon, a községháza előtt vagy az udvarán, a templom kapuja mellett, a cinteremben, t. i. a fallal körülvett templom udvarán, mely temetőül is szolgált [...] Ehhez kötötték, jobban mondva kapcsolták nyakvassal, bilincs-

¹⁰ Landsknecht: a német gyalogos katona elnevezése a XVI. századtól.

csel az elítéltet; nyakába vagy a bűnjelet [...] vagy a szégyentáblát [...], vagy a szégyenkövet, koloncot akasztották; úgy állott ott a *világ csúffára*, kitették csúfnak, lett világnak csúfja, község csúfja, azaz céltáblája a köréje gyűlt sokaságnak, ácsorgó gyerekseregnek, amely szabadon gúnyolhatta, mocskolhatta. A vétkesnek nyakába akasztott bűnjelet vagy szégyentábla, melyre az elkövetett vétség föl volt írva, sokszor rajzolva (például a lopott jószág képe vagy kinyújtott nyelv a szájjasság jelképéül [...]), ez a tábla a cégér; innen van a régiségben, s a nép nyelvében a *cégéres lator és gonosz, cégéres vétség és bűn kifejezés*, azaz olyan vétkes vagy vétség, melynek büntetése a kicégérezés, t. i. a büntárggyal vagy a jelképes szégyentáblával való pellengérré állítás [...] Egyéb büntetést: botozást, vesszőzést, sőt kivégzést is gyakran a pellengér alatt vagy előtt hajtottak végre, s ennek akkor becsületvesztő jelentése volt.

15. Aki valamely gyanú alól nem tudja tisztázni magát, arra könnyen rá-sütik, hogy bűnös; ha vétkesnek bizonyul, akkor *megbélyezett ember*, akinek nincs helye a társaságban. Mind a két szó szintén egy régi megbecstelenítő eljárás emléke. A bibliai Kain-bélyegtől kezdve [...] szinte a mai napig élő módja a vétkes vagy a rabszolga örökkévaló megjelölésének. Görögországban és Rómában a szökött, s megint elfogott rabszolgákat, valamint a nagy gonosztevőket bélyeggel, stigmával jelölték meg [...] A megbélyegzés régebben csakugyan tüzesvassal való sütés útján történt: homlokra, szemöldökre, mind a két orcára; midőn pedig nem éppen megbecstelenítésül, hanem csak állandó ismertetőjelül szolgált: hátra és combra. Szent István törvénye [...] a templom kulcsával keresztforma bélyeget süttet a boszorkányoknak homlokára, mellére és válla közé; Kálmán király törvénye szerint [...] a tüzesvaspróbán vétkesnek talált arcára keresztforma jegyet égetnek vassal; II. Ulászló decretuma szerint [...] azoknak, kik hamis leveleket pecsételnek, homlokukra, s mindkét orcájukra süssék a tüzes pecsét bélyegét [...]; az orgazda, s a tolvaj homlokára az akasztófa jelét sütik [...]; a XVII. század végén gályarabságra küldött protestáns papok hátát G betűvel bélyegezték meg [...] Egy 1678-i Túróc megyei rendtartás meghagyja, hogy a feslett életű nőket „ősi szokás szerint a megye pecsétjével bélyegezzék meg” [...] Debrecenben magát a hamis pénzt sütötte a hóhér a hamis pénz csináló homlokára, s mindkét arcára [...] Később a sütés helyébe az az eljárás lépett, hogy a bélyeg jelét valami éles eszközzel belekarcolták a bőrbe, s a friss sebet puska-porral bedörzsölték [...], szakasztottan úgy, ahogy a katonák még ma is tetoválni szokták magukat; a Constitutio Theresiana [...] pontosan megkülönbözteti a sütést, [...] s a bekarcolást, [...] s elrendeli, hogy az örö-

kös tartományok külön-külön jelt használjanak a bűnös illetőségének megállapíthatására. Mindezek az adatok azt mutatják, hogy a megbélyegzés eljárása nagyon gyakori volt, s ezért nem csoda, ha nyoma, bár csak átvitt értelemben is, annyira megmaradt.

16. A rossz diákot hivatalos nyelven szólva eltanácsolják, kizárják, kitiltják az iskolából, diáknyelven azonban *kicsapják*; a hivatalból *elcsapják* a vétkes tisztviselőt; a rangjáról *lecsapják* a méltatlant. Mindezek a csapások ma rendszerint írásban történnek; régen ez nem ment olyan simán, hanem kelendő szertartással meg is adták a módját. A kicsapás eredetileg nem is iskolai, hanem polgári büntetés volt, mellyel azt sújtották, akit nem tartottak méltónak arra, hogy valamely község, város lakosságának tagja legyen, mert viselkedésével közbotrányt okozott vagy kárt tett polgártársaiban; úgyszintén a méltatlan katonát is kicsapták, elcsapták ezredéből [...] A kicsapás voltaképpen a száműzetésnek becületfosztással súlyosbított alakja volt. A vétkest övig meztelenül a piacra vitték, ott a pellengér alatt megcsapták, megvesszőzték, megseprűzték [...] és tudtára adták, hogy a város területéről ki van tiltva; vagy pedig végigvitték a piacon, az utcákon a város kapujáig, közben a hóhér váltott, azaz egyre friss vesszővel, vesszőnyalábbal vagy korbáccsal az egész úton kegyetlenül csapkodta. A vessző közé gyakran drótot is fontak, sőt csupán drótból álló seprűről is tudnak az adatok [...] Ez volt a kicsapás, kivesszőzés, kiseprűzés, melyben mindig lényeges, hogy a büntetést a hóhér hajtsa végre, mert csak így volt megbecstelenítő, meggyalázó. Az iskolai kicsapás szertartása benne volt az iskolai törvényekben és »mindenki másnak például és eljjesztésül« szokott kiszabni. A nagyenyedi kollégiumban például a következő módon ment végbe: Az egész ifjúság kivonult a kúriára, vagyis udvarra. Az ítéletet ünnepélyesen kihirdették. Az elítéltet nyilvánosan megcsapták, 12 vesszőütést mérvén rá. Meghúzták mind a két csöngettyűt és a delinquens¹¹ az ifjúság kettős sorfala között, a növendékek szidalmától kísérvé és ütlegetése közben kiűzetett a kollégiumból. A két kurzor¹² – vessző a kezében – kikísérte a város végéig. A XIX. század hatvanas éveiben történt Enyeden az utolsó ilyen kicsapás [...]

Elérkeztünk volna a halálos büntetések fejezetéhez, mely szintén sok anyagot szolgáltatott a nyelvnek.

17. Bevezetésül álljon itt ez a szólás: *pálcát tör valaki felett*, amely ma annyit jelent, mint kedvezőtlen véleményt, lesújtó ítéletet mondani valakiról.

¹¹ Bűnös, elkövető, tettes.

¹² Felügyelő.

A pálcatorés azonban eredetileg nem az ítéletet, hanem a halálos ítélet kimondása után a bírói ténykedés megszűnését jelenti, melyre már csak a végrehajtás, a hóhér következik. A pálca, az ősi pásztorélet alapján a rendelkezés, igazgatás, hatalom jelvényévé lett a főpapok, fejedelmek és bírák kezében. Midőn tehát a bíró utoljára felolvasta az ítéletet, s aztán egy pálcát két, némelyek szerint három darabba törve az elítélt lába elé vetette e szavakkal: »Segítsen Isten, én nem segíthetek rajtad!«, akkor jelképesen kifejezte azt, hogy az ő bírói működése és hatalma véget ért, s az elítéltet kiszolgáltatta a hóhérnak, hogy tegyen úgy vele, mint a bíró a pálcával [...] Úgy látszik, hogy a szertartás V. Károly császár büntető perrendtartásában¹³ van először hivatalosan kimondva [...] Mind a szertartás, mind a szólás valószínűleg német eredetű, mert a németen kívül tudtommal csak a hollandusban van meg, a román nyelvekben pedig nem fordul elő. A Constitutio Theresiana szerint [...] a bíró el is távozhatik, s helyettest hagyhat, aki az ítélet végrehajtásáról jelentést tesz; ugyanitt olvassuk, hogy ez a szertartás nem volt általánosan kötelező, hanem csak egyes helyek hagyománya [...] Minálunk a polgári törvénykezésben a pálcatorés szertartásának nem találtam nyomára; a katonai bíraskodásban azonban nálunk is előkerül. Egy XVIII. század eleji huszár rendtartás egész részletességgel mondja el [...]

A pálcatoréshez nagyon hasonlított a méltatlan katonának az ezredből való kicsapása abban, hogy kardját, fegyverét feje fölétt összetörték. Egy 1739-ből származó dragonyos¹⁴ rendtartás ezt mondja: Ha valakit infamiával¹⁵ csapnak el, a hóhér úgy teljesíti tisztét, hogy oldalfegyverét, melyet a poroszló¹⁶ megelőző este preparál, hogy könnyen el lehessen törni és a hóhérnak átadja, ez feje fölétt eltöri és lábához dobja, hátulról lábával megrúgja őt, mondván: »Takarodj, becstelen gazfi!« Az ellenség előtt gyáva katona kivégzése is az oldalfegyver eltörésével járt [...]

18. A nagyon pusztító járványról mondjuk, hogy *megtizedeli* az embereket. Ez is katonai büntetés emléke. Az előbb említett dragonyos rendtartás [...] a gyáva csapatról így ítélkezik: »Minden tizediket, kit a sorsvetés arra praedestinál, a szabad mezőn és az országút mellett fákra föl kell akasztani, oldalfegyverét elébb a hóhér törje el és verje vele arcul« [...] A megtizedelés tehát az egész csapat büntetése, melyet az egész helyett minden tizedik le-

13 Constitutio Criminalis Carolina: V. Károly német-római császár által 1532-ben kiadott, a büntető anyagi és -eljárási szabályokról szóló törvénykönyv.

14 Középsúlyos lovas katona.

15 Becsületvesztés.

16 Törvénytiszt, altiszt.

gény szenved el testileg. A nemesi fölkelésről szóló 1808:XI. törvénycikk 8. §-a is elrendeli a tizedelést: »Ha egész csapat, század vagy zászlóalj az el-lenség előtt engedetlenkedik és [...] szégyenletesen hátat fordít: a tiszték [...] életüket veszítik; a közlegények közül pedig minden tizedik halálbüntetéssel lakol«.

19. Hosszú utazás után úgy érezzük magunkat, *mintha kerékbe törtek volna*; aki nem tökéletes valamely nyelvben, *az törí vagy kerékbe törí a nyelvet* [...] Ez a szólás a legkegyetlenebb büntetések egyikének nyelvi emléke. A kerékkel való kivégzésnek két főmódja volt: az egyik, a korábbi, midőn az el-ítéltet vízszintesen fekvő kerékre kötözték és vasbottal, furkóval vagy csont-törő tuskóval törték bele az elítélt tagjait a kerék küllői közé, ez a mód az, amelyet a kerékbe tör, keréketörés szó kifejez. A másik a későbbi mód; ek-kor az elítéltet szétterjesztett tagokkal a csupasz földre vagy fahasábokra, vagy X alakú keresztre fektették és tagjait súlyos kerékkel, melynek talpa egy vagy két helyen pengeszzerűen meg volt vasalva, összetörték. A keréketörés sorrendje szerint enyhébb vagy szigorúbb volt, aszerint, hogy felülről, azaz a nyakszirten kezdték, s így az első csapással az elítélt elalélt, vagy alulról, az-az lábán kezdték, s így rettenetes kínokat kellett szenvednie, míg végre a mellkas vagy nyakszirt összezúzásával meg nem halt. Az összetört bűnöst az-tán egy másik kerékre fonták, s vízszintesen egy magas karóra tűzték az égi madarak étkéül [...] Hazánkban az utolsó keréketörést 1785-ben hajtották végre Gyulaféhevárt Horián és Kloskán¹⁷, temérdek sokaság jelenlétében. Németországban 1837-ben volt az utolsó keréketörés Berlinben!

20. Sokszor halljuk ezt a fenyegetést [...] »szíjat hasítok a hátadból!«. A szertelen türelem kifejezésére is hasonlót mondunk: »Olyan jámbor, hogy szíjat lehetne hasítani a hátából.« Továbbá: ordít, mintha szíjat hasítának a hátából. A szíjhasítás, a tüzesfogóval való csipkedéssel, lófarkon való hurcolással, s más egyebekkel együtt rendszerint nem önálló büntetés, hanem a ha-lálos büntetés súlyosbításai közé tartozott. Két körmöcbányai ítéletünk van 1614-ből és 1629-ből, amely szerint a gonosztévők testéből a városban lévő pellengérnél három-három szíj hasítottassék, s úgy vigyék ki a vesztőhelyre [...] A Constitutio Theresiana is így rendelkezik [...] A dolog úgy történt, hogy az elítélt hátán két hosszú, párhuzamos bemetszést tettek, s a köztük lé-vő bőrt hirtelen lerántották. Elképzelhető, mily rettenetes kínokat okozott ez.

21. Ösmeretes szólások továbbá ezek: *ordít, mintha nyársra vonnák*, ka-róba húznák, felnyársálnák. Ez a borzalmas kivégzés abban állott, hogy az el-

¹⁷ Vasile Nicula Horea és Ion Closca, az 1784-es erdélyi parasztfelkelés vezetői.

ítélt derekának hosszában, alulról fölfelé, hegyesvégű karót, nyársat döftek keresztül, a karót aztán függőlegesen fölállították, s úgy hagyták, míg a test le nem mállott róla vagy a ragadozó madarak meg nem ették, ha ugyan a hozzátartozók valamiképen módját nem ejtették, hogy eltakaríthassák [...]

22. Fazekas Mihály Ludas Matyijában mondja Döbrögi Matyira, hogy *négyelni való* [...] A négyelést, felnégyelést a Constitutio Theresiana [...] főképpen felségárulás esetében szabja ki büntetésül. A bűnösnek négy részre vágott holttestét külön-külön bitófán a helység négy főutcáján fölakasztották, ezenfelül még a fejét, jobb kezét, szívét együttesen még más helyen is kitétték. Nálunk a fölnégyelés igen régi büntetés lehetett, mert már Szent Istvánról írják a krónikák, hogy a legyőzött [...] Koppány testét fölnégyeltette, s a darabokat elküldte Esztergomba, Veszprémbe, Győrbe és Gyulafehérvárra, ahol közszemlére kitétték [...]

23. Végül az *akasztófáról* is kell szólni e helyt; nemcsak azért, mert mindenütt és minden időben a kivégzésnek leggyorsabb, legkevesebb készüllettel járó és legáltalánosabb módja volt, s ezért minden nyelvben igen sok kifejezésnek és szólásnak forrásává lett [...], hanem azért is, mivel az irodalomban sem ritka, s gyakran nem értik jól az illető helyet. Petőfinek Zöld Marci című költeménye így kezdődik: »Négyágú épület, amely be sincs fedve, Mely akasztófának vagyon keresztelve [...]«, a vége pedig így szól: »Négyágú épület volt halálos ágya S temetési dala varjak káromása [...]«

Az akasztófának legrégebbi fajtája okvetlenül élőfa volt, melynek egyik kinyúló ága alkalmas volt a halálbüntetés végrehajtására [...] A mesterséges akasztófák: egy-, két-, három-, négyágúak, s a modern oszlopakasztófa vagy bitó. Az ág itt a függőleges oszlopot jelenti; tehát az egyágú: egy földbevert oszlop, amelynek tetejére vízszintes gerenda van erősítve [...]; a kétágú: két oszlop, melynek tetejét vízszintes gerenda köti össze, ezért háromfa is a neve [...] A három- és négyágúnak oszlopai rendszerint már nem voltak fából, hanem kőből, téglából épültek (»négyágú épület«), s ágaikat fa- vagy vasrudak kötötték össze. A két-, három-, négyágú akasztófa tömeges kivégzésre szolgált, s rendszerint nem alkalmilag állították fel, hanem állandó volt. A XIX. század derekáig szinte minden város, sőt falu szélén is az út mellé akasztófát kellett állítani, részben intésül és elrettentésül, részben az ítéletek gyors végrehajthatása végett. Megjegyzendő, hogy az akasztófa nem csak akasztásra szolgált, hanem hasonlóan a pellengérhez, színhelye lehetett más halálos vagy fenyítő és különösen becstelenítő büntetésnek is [...] A Constitutio Theresiana [...] is kötelességévé teszi mindenkinek, akinek pallosjoga van, hogy jogának nyilvános jeléül »illendő helyen« akasztófát emeljen,

egyszersmind meghagyja, gondoskodjanak karbantartásáról, hogy bármikor készen álljon. Így a vesztőhely, akasztóhely szinte hozzátartozott a városok, helységek képéhez, s ma is még igen sok helyen megmaradt az akasztódomb, akasztóhegy neve. Az állandó, kőből épült akasztófákat 1850 körül bontatta le az abszolút kormány [...]

Petőfi verseiben előforduló akasztófák arra mutatnak, hogy akkoriban leggyakoribb alakjuk a négyágú volt; Panyó Panni című versében is az ördög négyágú villájának nevezi. Hogy költeményeiben és prózai műveiben is nem ritkák az akasztófáról és akasztott emberről vett képei, bizonyára onnan van, mert vándorlásai közben elégszer lehetett alkalma látni [...] A három- és négyágú akasztófa ugyanis valóságos épület volt. Amint a fennmaradt vagy egykorúak elbeszélése után rajzolt képek mutatják, az alja háromszög vagy négyzet alapon embernyi vagy még magasabb fal, a város felőli oldalán kapu; három vagy négy sarkán kő- vagy téглаoszlop, melyeknek tetejét gerenda vagy rúd fogja össze; a gerendákon csigák, kampók és láncon lógó horgok, melyekkel a kivégzés után a hullát megerősítették, hogy elrettentő például minél tovább lógjon rajtuk; innen ezek a kifejezések: *akasztófa címe-re, bimbaja, virága, gyümölcse* [...] Ma kivégzésül a minden keresztgerenda nélkül való; embernél nem sokkal magasabb oszlopakasztó fa, bitó szolgál, melyet a régi, magas »vármegyei« akasztófával szemben »katonai« akasztófának is neveztek, mert katonáék kezdték használni [...] Oszlopon végezte életét a szabadság vértanúinak legtöbbje is [...]

Íme, néhány nyelvi emléke régi igazságszolgáltatásunknak; számukat régi törvényeink, büntető rendtartásaink, följegyzéseink sárgult leveleiből még jóval meg lehetne sokasítani.”